

La Catalogna in Europa, l'Europa in Catalogna. Transiti, passaggi, traduzioni
Associazione italiana di studi catalani
Atti del IX Congresso internazionale (Venezia, 14-16 febbraio 2008)
Edizione in linea - ISBN 978-88-7893-009-4
<http://www.filmmod.unina.it/aisc/attive/>
Data di pubblicazione di questa comunicazione: 30 dicembre 2009
<http://www.filmmod.unina.it/aisc/attive/Torrent.pdf>

Francesc Feliu Torrent

La 'questione della lingua' a Girona

Des de la universitat gironina s'ha potenciat, des de fa anys, la investigació de la història de la llengua catalana, i s'ha fet una atenció especial a l'època del Renaixement i als plantejaments sobre els vulgars que es difonen en aquella època, des del convenciment que constitueixen un punt d'inflexió fonamental en llur trajectòria històrica.¹ La necessitat de donar una perspectiva de conjunt, romànica, als processos particulars de la llengua catalana en aquesta època hi ha estat sempre present, i ha donat peu a publicar, per exemple, l'única traducció catalana existent del tractat *De vulgari eloquentia*, de tanta transcendència en el debat italià de la 'questione della lingua'. Modest Prats, en un treball ja força antic, s'apuntava a aquest plantejament per proposar tot un programa de treball:

Si ja d'entrada se'm tolera simplificar les coses, diré que la cèlebre batalla renaixentista de les llengües es va sostenir en tres plans decisius: a) llatí / llengües vulgars; b) llengua antiga / llengua moderna; c) llengua / dialectes. N'hi ha prou de repassar la llarga bibliografia, sobretot italiana, referent a aquest tema per adonar-se que aquesta simplificació no és pas essencialment infidel al desenrotllament polèmic de la qüestió. Doncs bé, jo estic segur que si recollíem amb calma tota la documentació catalana sobre el tema, també podríem ordenar-la al voltant d'aquests tres punts fonamentals i en podríem extreure conclusions d'interès innegable.²

Tanmateix, els testimonis catalans de la 'questione della lingua' no s'han exhumat, encara avui, d'una manera homogènia ni exhaustiva. Si bé s'ha utilitzat amb una certa intensitat aquest recurs al gran debat lingüístic dels humanistes per tal d'explicar les alteracions que pogueren produir-se en la percepció de la llengua dels valencians i la con-

¹ Vegeu, sobretot, Josep M. Nadal, «Artificiositat i alienació lingüística al segle XVI», dins *Llengua escrita i llengua nacional*, Barcelona, Quaderns Crema, 1992, pp. 103-155 i «Les llengües en el naixement de l'Europa moderna», dins *La llengua sobre el paper*, Girona, CCG, 2005, pp. 73-93; August Rafanell, «Un recorregut per la prehistòria de la dialectologia catalana», dins *El català modern*, Barcelona, Empúries, 2000, i «1500-1700: nous usos i costums», dins *La llengua silenciada*, Barcelona, Empúries, 1999, pp. 15-89.

² M. Prats, «Pròleg» a Albert Rossich, *Una poètica del Barroc. El «Parnàs català»*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, 1979, pp. VII-VIII.

següent aparició d'una consciència lingüística diferenciada, són escassos encara els testimonis estrictament catalans d'aquest problema. Com argumentaré més avall, l'especificitat del problema valencià potser ens ha enterbolit una mica la visió de la complexa i interessant 'qüestió' lingüística renaixentista al nostre país.³

Perquè el tema de la modernització de la llengua, en si mateix – independentment del debat sobre la unitat lingüística o sobre la preeminència de tal o tal altra varietat territorial –, és prou important com per mirar d'aprofundir en els testimonis i per mirar d'engrandir l'àmbit de referències, sobretot no literàries – el tema de l'adaptació lingüística dels clàssics ha estat més o menys desbrossat per Beatrice Schmid, i ens resulta avui més conegut.⁴ L'objectiu d'aquesta comunicació és donar a conèixer alguns nous materials d'estudi que em sembla que tenen prou rellevància per ajudar en aquest propòsit. Es tracta, a banda de material no literari, de textos de l'àmbit gironí, que val tant com dir textos produïts i pensats per a una zona de Catalunya sense problemes d'identitat. Em refereixo a les parts catalanes de l'*Ordinari* o ritual diocesà que, entre la seva primera edició, de 1502, i l'edició successiva, de 1552, presenten algunes discrepàncies lingüístiques substancials i ben il·lustratives d'una voluntat explícita de modernitzar la llengua dels formulismes.

A la diòcesi de Girona – on es conserva també curiosament, a l'arxiu capitular, l'únic manuscrit de les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols*, que ha estudiat Antoni M. Badia i Margarit⁵ i que encara permeten, al meu parer, noves lectures –, en el breu termini de cinquanta anys algú va decidir que, a banda de les modificacions i ampliacions del contingut de l'*Ordinari*, calia canviar algunes coses de la llengua vulgar dels ritus en què era preceptiu d'usar-la, en la pràctica sacramental. Es tracta de llenguatge ritualitzat – fixat i arcaïtzant per naturalesa – i que ja s'havia imprès una vegada, però, tot i així, algú pensava que ara s'havia de modernitzar. Qui i per què s'ho planteja? Qui ho executa? De quina naturalesa són els canvis, i en quin sentit els hem d'interpretar? Intentaré de fer-hi una aproximació en les ratlles que segueixen.

³ Modest Prats, en la continuació del text que acabo de citar ja dóna aquest mateix biaix al tractament de la qüestió: «Tothom sap que la forta fragmentació dialectal italiana és un dels fets fonamentals que provoquen les polèmiques que es coneixen amb el nom de la 'questione della lingua' [...] Tothom sap també que la llengua catalana medieval ofereix, potser com cap altra llengua romànica, més característiques notables d'unitat [...] Però cal no oblidar que el tema apareixerà a casa nostra, precisament, en aquests anys que ara repassem. [...] La pèrdua de la consciència lingüística unitària, l'aparició de clars projectes secessionistes sobretot a València, l'accentuació de les diferències dialectals, caracteritzen la història de la llengua catalana a partir del segle XVI, i obren un procés – iniciat tímidament uns anys abans – que arriba fins avui mateix» (pp. xii-xiii).

⁴ B. Schmid, *Les 'traduccions valencianes' del Blanquerna (València 1521) i de la Scala Dei (Barcelona, 1523). Estudi lingüístic*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1988. Vegeu també Germà Colon, «Els vocabularis barcelonins d'Ausiàs March», dins *Estudis de llengua i literatura catalanes* VI, Barcelona 1983 i Curt Wittlin, «El català antic, llengua morta?», *Revista de Catalunya*, 18 d'abril de 1988, pp. 29-35.

⁵ A.M. Badia i Margarit, *Les Regles d'esquivar vocables i la 'qüestió de la llengua'*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1999.

1. Els impresors i la llengua

La constatació que els usos escrits de les llengües vulgars canvien en el trànsit de l'edat mitjana cap a l'edat moderna s'ha fet des de fa temps i és una cosa sabuda més o menys a tot arreu. En el cas del català, ho constatava, per exemple, Max Cahner, en un estudi clàssic sobre l'època:

A través de la lectura de tota mena de textos, especialment de cartes, hom té la impressió que de la fi del segle XV a mitjan segle XVI es produí un canvi molt ràpid de la llengua de manera paral·lela al que sofrí el castellà o el francès; molts trets medievals desapareixen o resten fossilitzats i la fonètica, la morfologia i la sintaxi adquireixen un aspecte modern, que l'acosten extraordinàriament a la llengua culta actual amb no gaires trets arcaics més que els que s'han conservat en els parlars valencians moderns.⁶

La generalització d'aquests usos gramaticals i ortogràfics modernitzats hauria propiciat, lògicament, la percepció dels textos medievals com a 'antiquats'. El problema és, en qualsevol cas, explicar l'exagerada alienació davant dels autors clàssics que trobem expressada reiteradament en tants pròlegs d'edicions cinc-centistes i que justifica 'traduccions', glossaris i fins i tot una denominació lingüística diversa – el cèlebre designador *llemosí*, de llarga trajectòria, després, entre els erudits catalans i valencians.⁷

S'han proposat diverses explicacions per a aquest problema, que no semblen pas desencaminades, per tal com atenyen els diferents plans de la 'questione della lingua': la descoberta de la variació lingüística pròpia de les llengües vives, en contrast amb l'estabilitat del llatí – allò que Andreu Bosc, seguint l'humanista Aldrete, afirma de la llengua del seu temps, «que ja·s parla diferent que·s parlava deu anys ha esta part, y se encamina a formar-se'n altra, de manera que de assí ha poch se tindrà per tan ridícula la que·s parla avuy, com nosaltres de la més antiga que tenim dels vells»⁸ – o l'absència dels mecanismes per superar la diversitat dialectal – per això, «el progressiu trencament de la cohesió dels territoris catalans i la consegüent consciència de diferencialitat d'aquests», com ha notat August Rafanell, «va potenciar el *llemosí* com a punt de contrastació estable, uniforme i elegant enfront d'un *català-valencià-balear* deteriorat i mancat d'una dimensió *nacional*, dimensió que ja era ocupada per l'espanyol».⁹ També s'ha manejat un altre argument, ben interessant. Em refereixo a la idea que la percepció de l'antiguitat dels textos medievals, de la seva obsolescència, pot tenir molt a veure amb

⁶ M. Cahner, «Introducció» a *Epistolari del Renaixement*, Barcelona, Albatros, 1977, pp. 25-26.

⁷ Vegeu encara, sobre això, els treballs clàssics de Joan Fuster, *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial, 1985²; «Notes sobre el 'llemosí' a la València del segle XVI», *Estudi General* 4, 1984, pp. 17-30. També Antoni Ferrando, *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València, 1980; «La dialèctica unitat/diversitat en la història de la llengua catalana», dins *Els Països Catalans: un debat obert*, València, 3i4, 1984, pp. 139-162. I August Rafanell, *Un nom per a la llengua*, Girona/Vic, Eumo, 1991.

⁸ A. Bosc, *Summari, índex o epítome dels admirables y nobilíssims títols d'honor de Catalunya, Rosselló i Cerdanya*, Perpinyà, 1628, p. 21.

⁹ A. Rafanell, «Introducció» a *Un nom per a la llengua*, Girona/Vic, Eumo, 1991, p. 9.

una qüestió estrictament material que potser se'ns escapava, el diferent aspecte de l'escriptura manuscrita respecte de la lletra impresa:

L'expansió de la impremta va esculpir la consciència lingüística dels cultes, i sobretot la dels escriptors. Entrats en el segle XVI, no era el mateix un manuscrit extravagant que un imprès venal. En tot cas no representava el mateix. L'aspecte dels llibres (lletra, disposició del text, format, paper, relligats) en devia condicionar agudament la percepció [...] No tot era la llengua, doncs. El 'llemosí' s'havia de sotmetre a modernitzacions – a 'traduccions' – perquè allò que havia canviat, primordialment, era el mitjà de difusió dels textos: l'univers que embolcallava l'escriptura.¹⁰

Totes aquestes raons són molt plausibles, i és ben clar que assenyalen aspectes fonamentals, encara que també deu ser cert que cap d'aquests motius, per separat, no explica del tot el greu problema que fractura i mutila la consciència lingüística dels catalans en entrar a l'edat moderna. No puc, en consciència, aportar res de gaire substància a aquesta discussió, però els textos que han estat el motiu d'aquestes notes sí que em permeten de matisar una mica el darrer dels arguments que he adduït, i em permeten a més, ni que sigui per fer un experiment, enfocar el tema de la modernització de les convencions lingüístiques al marge de les conseqüències nefastes – dialectalització dels models, castellanització, defeccions – que la 'questione della lingua' acabarà tenint per a la trajectòria històrica de la llengua catalana. Ens permeten, en definitiva, apropar-nos a allò que hauria estat el ressò normal i l'aplicació positiva de la nova sensibilitat lingüística del Renaixement en relació als vulgars en aquesta nostra llengua, que malauradament ja començava llavors a caminar pel corriol de l'anomalia.

I és que, com he avançat, a mitjan segle XVI i a la Catalunya profunda – al marge de disquisicions identitàries – trobem que s'introdueixen canvis substancials en la llengua d'alguns impresos... quan es tornen a imprimir. No sembla pas, doncs, que hagués estat la irrupció de la impremta allò que, en si mateix, obligués a plantejar-se la modernització, sinó que es tracta d'un fenomen més o menys coetani, però que hauríem d'estudiar a part. De fet, els primers llibres impresos, com saben perfectament els especialistes, no fan més que reproduir formalment l'aspecte dels manuscrits – dels manuscrits de qualitat, s'entén. Amb els avantatges de la reproducció mecanitzada – o semi-mecanitzada –, que tenen enormes conseqüències en la difusió o en la fixació dels textos, però amb una voluntat, més que de trencament, de continuïtat formal respecte dels llibres prestigiosos anteriors. Així doncs, no és automàtic que la llengua impresa sigui

¹⁰ A. Rafanell, *La llengua silenciada*, Barcelona, Empúries, 1999, pp. 77-78. Hi ha insistit en un altre lloc: «Tanmateix, potser no s'ha posat prou de relleu un fet complementari. Paral·lel al canvi en el patró idiomàtic escrit, paral·lel també al canvi d'adscripció local que assignarà als lletrats del XVI un o altre tint onomàstic, es produeix un canvi material que no farà sino reforçar tota una sèrie de canvis concurrents; de fet, que no farà sino precedir-los i condicionar-los. Ens referim a la modificació radical que, des de l'últim terç del segle XV, experimenta el món de la transmissió de l'alta cultura. La irrupció de la impremta comportarà, a mig termini, també això: una nova visió del passat lingüístic, un nou perspectivisme filològic.» (A. Rafanell i P. Valsalobre, «'Català' i 'valencià' al primer Cinccents. A propòsit de dues edicions de l'*Spill de la vida religiosa*», *Caplletra* 27 (1999 [2000]), pp. 137-165.

una llengua més 'moderna': com vaig fer notar jo mateix en l'edició del primer *Ritual* imprès del bisbat de Girona – i com podrem comprovar de seguida –, la llengua dels fragments catalans d'aquell quasi-incunable és una llengua profundament arcaïtzant.¹¹ En canvi, en efectuar-se la segona edició, ampliada, del mateix *Ritual*, cinquanta anys després, s'arraconen sistemàticament alguns hàbits lingüístics i ortogràfics antiquats i se n'adopten d'altres de més 'moderns'. Què ha canviat? No pas el suport material de l'escriptura – la lletra impresa. Sí que ha canviat una cosa: l'impressor.

En efecte, l'*Ordinarium* de 1502, del qual sembla que només s'ha conservat un exemplar – que actualment es troba, a més, extraviat – fou imprès a Perpinyà pel llegendari Joan Rosembach, l'artífex del cèlebre Missal de Montserrat i de tants altres incunables catalans. La producció d'aquest llibre sembla que presenta algunes irregularitats, tal com ha advertit Josep M. Marquès,¹² però en els fragments catalans hi observem un color lingüístic prou definit. Vaig mirar-ho d'explicar, mal que bé, en l'estudi lingüístic que n'acompanya l'edició:

La llengua del ritual gironí no ofereix pas un model absolutament homogeni, i presenta vacil·lacions importants, en molts aspectes [...] Però també és veritat que hi podem observar uns criteris ortogràfics i gramaticals prou constants, excepcions a part, que en permeten una caracterització. Una caracterització significativament arcaïtzant en el terreny gramatical.¹³

La segona edició del *Ritual* gironí, de la qual es conserven quatre exemplars segons el *Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español*, va ser impresa a Lió el 1550 per Corneille de Septgranges, sota la responsabilitat del llibreter barceloní Joanot Guardiola – com ha explicat Jordi Torra, «són molt nombrosos els casos d'edicions, sobretot al segle XVI, contractades a l'estranger per llibreters barcelonins o estrangers establerts a Barcelona, primer a Venècia i després, sobretot, a Lió».¹⁴ En aquest llibre, de producció més acurada, on s'inclouen apartats nous i s'amplien o es canvien algunes de les fórmules rituals per a la celebració dels diferents sagraments, els textos catalans hi són més nombrosos – s'hi inclou una *Art de ben morir*, les Constitucions Provincials, etc. – i prenen un caràcter diferent, clarament més modern – després veurem què vol dir això, exactament.

L'*Ordinarium* de 1550,¹⁵ tanmateix, pel que fa a les seves característiques formals,

¹¹ F. Feliu, «La llengua catalana al ritual de 1502», dins J. M. Marquès i F. Feliu, eds., *Ordinari [Ritual] de Girona 1502*, Girona, Diputació de Girona, 2006, pp. 27-40.

¹² «El treball d'impremta [...] degué dur-se a terme amb un cert desordre, i Rosembach, que treballava a Perpinyà, o bé rebé els originals des de Girona poc elaborats, o bé interrompé el seu treball i el remprengué sense tenir al davant la part ja realitzada, encara que en compondre l'índex final procurà remeiar les diferències» – J. M. Marquès, «Introducció general» a J. M. Marquès i F. Feliu, eds., *Ordinari [Ritual] de Girona 1502*, Girona, Diputació de Girona, 2006, pp. 11-26.

¹³ F. Feliu, «La llengua catalana al ritual de 1502», cit., pp. 28-29.

¹⁴ J. Torra, «La impremta als països de parla catalana del Renaixement al Barroc», *Ítem. Revista de Biblioteconomia i documentació* 5, 1989, p. 86.

¹⁵ *Ordinarium sacramentorum secundum laudabilem ritum diocesis gerundensis*, Lugduni, Joannes Guardiola [Cornelio de Septemgrangis] 1550. Aquesta i l'anterior són les dues úniques edicions del ritual propi del bisbat de Girona anteriors al Concili de Trento, que va imposar la uniformitat en els procedi-

és molt semblant al llibre predecessor: usa tipus gòtics, hi trobem força parts del text a dues columnes, algunes postil·les, registre i reclams a la fi dels quaderns... Res no ens permet vincular la modernitat lingüística amb cap gran transformació de caràcter material, en l'aspecte del llibre.¹⁶ Si el pas per la impremta no havia comportat doncs, el 1502, la modificació lingüística dels textos vulgars respecte dels de les *Ordines* que devien circular manuscrites en els temps anteriors, quan es produeix aquesta modificació, no va lligada a cap de les transformacions que, ben aviat, afectaran els productes impresos – el pas de la lletra gòtica a la lletra rodona i l'abandó definitiu de les decoracions manuals sí que suposaran, a la segona meitat del s. XVI, un canvi substancial en la percepció de l'escriptura, que adopta ja a les formes pròpies del llibre modern. En definitiva, s'ha de matisar bastant l'afirmació que la impremta, per si mateixa, indueix la modernització lingüística com a conseqüència de la modernització del suport material de l'escriptura. La modernització de les convencions ortogràfiques i gramaticals va indubtablement lligada a la impremta, però deu tenir a veure, més aviat, amb els criteris del l'editor.¹⁷

2. La normalitat de les normes

El que se'ns acaba de plantejar és un tema molt interessant. Antoni Ferrando ha resseguit, en un acurat treball, diversos episodis relacionats amb el procés editorial de diferents obres, sobretot valencianes, publicades entre 1473 i 1523, i ha tret a la llum informacions molt pertinents sobre la tasca de fixació i de renovació dels models lingüístics que desenvolupen els editors, una tasca encara molt poc estudiada al nostre país.¹⁸ Em permeto de reproduir-ne alguns passatges, rellevants per a l'assumpte que ens ocupa:

ments rituals de les diferents diòcesis. Tenen, per això, un notable valor per l'estudi de les particularitats litúrgiques, algunes de tradició ben antiga, de la diòcesi.

¹⁶ «Els primers impressors del segle XVI treballen a cavall entre aquesta època i la incunable. Dues èpoques, per altra banda, que ben poc difereixen entre si. De fet, s'elegí el 1500 com a final del temps incunable per ser el final de segle i no perquè a partir d'aquest any la presentació del llibre hagi experimentat grans canvis. Els canvis històrics es produeixen sempre amb lentitud, i potser més encara en el camp del llibre, al qual sempre ha costat de sortir de les formes tradicionals». – J. Torra, «La impremta als països de parla catalana...», cit., p. 86.

¹⁷ El responsable editorial no tenia per què coincidir en la mateixa persona de l'impressor, com hem vist que és el cas del *Ritual* de 1550; «aquí, com a bona part d'Europa els impressors solien ésser nòmades, de pocs recursos econòmics i sovint forasters: alemanys, italians, francesos, flamencs o castellans. Es limitaven a oferir el seu art a qui financés l'edició, que era, en últim terme, qui en portava la iniciativa» – J. Torra, «La impremta als països de parla catalana...», cit., p. 89.

¹⁸ Josep M. Nadal, per exemple, en l'article que ja he citat, inclou una observació atrevida, d'una gran força suggeridora, però que em sembla que, en realitat, es podria reduir estrictament – si en sabéssim més coses – a un problema de diferències en els criteris editorials: «és interessant notar que l'obra de Jaume Roig fou impresa a Barcelona i a València el 1561. Aquestes dues impressions difereixen perquè la de Barcelona és molt fidel a l'edició *princeps* del 1531 mentre que la de València en modernitza l'ortografia. ¿Significa això que a València existia una voluntat modernitzadora absent al Principat? ¿Té alguna cosa a veure aquesta actitud distinta amb una creença més profunda a València que a Barcelona de la caducitat de la llengua antiga?» – J.M. Nadal, «Artificiositat i alienació lingüística...», cit., p. 119.

Encara que no coneixem amb precisió el funcionament de la impremta en els seus primers temps, és indubtable que els editors van tenir un paper decisiu en el procés de tria i fixació dels textos que feien imprimir.

A les terres catalanes, on l'impremta s'introdueix via Itàlia, el treball de fixació textual i de correcció lingüística no devia ser gaire diferent del de la resta de l'Europa occidental de les darreries del segle XV. Abans de lliurar un text a la impremta, l'editor mirava de procurar-se una còpia fidedigna i alhora neta i clara per a poder assenyalar-hi les marques tipogràfiques i les divisions textuais oportunes. Si el text triat no reunia aquestes condicions, l'editor mateix el depurava d'errors i el regularitzava lingüísticament. [...] En no poques ocasions, el copista era alhora corrector de les proves d'impremta. Si el text a editar no era d'autor viu, l'erudit o escrivà encarregat de traure'n la còpia rebia instruccions més o menys concretes per a introduir-hi les modificacions de tipus gràfic, gramatical, lèxic i estilístic escaients a fi d'adaptar-lo a les preferències i gustos dels mecenes o dels destinataris immediats de l'obra.

Malgrat els 'defalliments' de tot tipus i les manipulacions, la reproducció en sèrie d'un text exigia una certa uniformitat de solucions lingüístiques i uns mínims de qualitat textual. Els editors intel·lectuals i els correctors de l'època hi van tenir molt a veure.¹⁹

Tenim, doncs, editors i impressors, copistes i correctors que intervenen en el procés editorial, càrrecs que poden recaure en una mateixa persona o en persones diferents. Els papers i els mecanismes de l'activitat editorial sembla que no eren encara, a la primera meitat del XVI, gaire definits.²⁰ En qualsevol cas, notem que Ferrando intueix, en la seva investigació, l'existència d'instruccions o de criteris sobre els usos lingüístics, més o menys generalitzats entre els professionals del ram. Aquest és un punt cabdal en la nostra especulació perquè, a banda d'explicar l'homogeneïtat, comprovable, dels usos gramaticals coetanis, almenys a l'entorn d'uns mateixos focus d'edició, ens aboca a plantejar noves preguntes, com ara, qui els elaborava, aquests criteris, i quines idees sobre la llengua reflecteixen.

Sobre la procedència dels criteris, el mateix Antoni Ferrando proposa algunes idees:

Si ens guiem per la llengua i la temàtica de les primeres obres editades a València i a Barcelona, el naixement de la nostra impremta degué estar estretament relacionat amb els cercles humanistes de les respectives ciutats, tal com ocorria també a Itàlia. Aquests cercles, integrats majoritàriament per professors universitaris, notaris, juristes, eclesiàstics i funcionaris [...], no sols impulsaren l'establiment de la impremta i la publicació d'un de-

¹⁹ A. Ferrando, «El paper dels primers editors (1473-1523) en la fixació del català modern», *Caplletra* 27 (1999 [2000]), pp. 109, 111 i 113, respectivament.

²⁰ «Llibreters, comerciants i mecenes son els que després s'anomenaran editors, o sigui, els que posen els diners perquè es pugui imprimir un llibre per treure posteriorment un benefici de la seva venda. L'editor es normalment un llibreter, pero també de vegades es un impressor i sovint no es ni una cosa ni l'altra [...] Falta molt encara per saber del cert el paper de cada un d'aquests grups —impressors, llibreters, comerciants— en tota aquesta època. Molt sovint, per la portada i el colofó del llibre podríem creure que n'ha estat l'impressor un personatge que, per altres fonts, sabem que no havia lingut mai a les mans una premsa d'impremta. A mesura que continuin avançant els estudis de topobibliografia i que siguin abastables tots els volums eixits de les nostres premses que se'ns han conservat fins ara, podrem anar posant molts punts sobre les is en la història de la impremta catalana». – J. Torra, «La impremta als països de parla catalana...», cit., p. 85.

terminat tipus d'obres [...] sinó que influïren decisivament en la formulació de les noves pautes gràfiques, gramaticals i lèxiques del català que feien servir els curadors dels llibres, els correctors de les impremtes i els copistes de manuscrits.²¹

La proposta és prou versemblant, i s'ajusta amb els processos que descriu Paolo Trovato per a la impremta italiana en un llibre de referència sobre aquestes qüestions.²² Però cal fer un advertiment: en el cas de l'*Ordinarium* de 1550, per exemple, no tots els canvis lingüístics que hi observarem poden ser 'd'ofici' – deguts a l'aplicació regular d'unes 'normes' i atribuïbles al corrector. De fet, ben pocs. El caràcter formulari i 'sagrat' dels textos rituals fan poc probable que un corrector editorial pogués – o gosés – modificar-los. Potser podria regularitzar o modernitzar-hi alguns aspectes intranscendents, com ara l'ortografia, posem per cas, però els canvis textuais, lèxics o sintàctics sobretot, han de ser canvis 'd'autor', atribuïbles només al redactor o a un revisor autoritzat del contingut. És a dir que, en aquest cas – i en tants d'altres – la modernització lingüística no hauria tingut una única procedència; s'hauria propiciat des de diverses bandes i hi hauria hagut també agents modernitzadors externs a la infraestructura professional de la impremta – els membres del clergat diocesà encarregats de tirar endavant el volum. I això només s'explica si és que s'ha produït una certa difusió dels criteris lingüístics dels editors modernitzants més enllà dels cercles estrictament professionals. Una difusió que, a la llarga, podrà acabar generalitzant uns usos lingüístics més moderns entre tota la població que s'escriu – per exemple, cartes com les que publica Max Cahner en l'epistolari d'Estefania de Requesens, i que li fan fer aquella constatació de modernitat lingüística que he citat més amunt.²³

Queda saber si aquests criteris es materialitzaren d'alguna manera en alguna ocasió i, si no és així, com es difonien. La veritat és que, encara que estiguem parlant de textos utilitaris, exposats al desgast diari i no pensats per a perdurar, no ens han pervingut rastres de cap document que prescrigui o prohibeixi tal o tal altre ús lingüístic, si no és que les *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* les podem interpretar en aquest sentit. Badia no les ha pas vistes així: «Recloses al còdex que avui és a la catedral de Girona – diu –, les *Regles* no han incidit en la història de la llengua ni de la cultura catalanes. Tot s'ha descabdellat com si les *Regles* no existissin. Atès que no existien per a ningú, ningú no en pogué sentir l'influx.»²⁴ No m'atreveixo pas a contradir-lo, entre altres coses perquè no he estudiat amb detall el document, però goso a dir que seria ben interessant d'intentar fer-ne aquesta lectura, ni que fos com a hipòtesi, i

²¹ A. Ferrando, «El paper dels primers editors», cit., p. 114.

²² P. Trovato, *Con ogni diligenza corretto. La stampa e le revisioni editoriali dei testi letterati italiani (1470-1570)*, Bolonya, Il Mulino, 1991.

²³ M. Cahner, *Epistolari del Renaixement*, Barcelona, Albatros, 1977. És en aquest sentit que advertix A. Ferrando, *loc. cit.*, p. 113, que el paper dels editors i els correctors «fou decisiu en el procés de fixació i ennobliment del registre escrit de els llengües vulgars més importants de l'Europa occidental.» Al capdavant, el fet que el català esdevingués llengua d'impremta va garantir una indiscutible continuïtat dels usos cultes, i l'inevitable establiment de criteris d'impressió, també lingüístics, va permetre fixar uns usos ortogràfics i gramaticals, a manca de gramàtics i d'institucions codificadores.

²⁴ A.M. Badia i Margarit, *Les Regles d'esquivar vocables i la 'qüestió de la llengua'*, cit., p. 453.

que tindria molta gràcia posar-les en relació amb els usos lingüístics modernitzadors més o menys contemporanis, per veure fins a quin punt són coincidents.²⁵ De fet, Albert Rossich ha expressat el seu convenciment que les *Regles*

no són la reflexió d'un gramàtic original que, seguint el seu criteri privilegiat, adverteix als escriptors del que és correcte i del que no ho és, sinó una recopilació dels criteris de bon ús propugnats per les autoritats competents de l'època, és a dir, un inventari de les normes lingüístiques vigents entre els savis i persones qualificades. Les *Regles* ofereixen els models del present, no una proposta de futur.²⁶

Antoni Ferrando, en el treball que he anat citant, suggeria també que «hi ha raons sòlides per a dubtar de l'originalitat de part de la informació i dels criteris que s'hi manegen», cosa que el portava a afirmar que «en realitat, moltes de les orientacions de les *Regles* devien circular entre els correctors de la nostra primera impremta».²⁷ Uns criteris que, en definitiva, aplegarien «dèries de correctors i manies de gramàtics barrejades amb normes tradicionals i doctes instruccions, tantes vegades repetides com transgredides. Com avui, si fa no fa.» – A. Rossich, *loc. cit.*

Sobre la idea de llengua que hi pot haver al darrera d'aquestes instruccions o regles que hem suposat – ortogràfiques, gramaticals o lèxiques –, Ferrando també n'ha parlat, a propòsit dels certàmens valencians, en la publicació dels quals constata que:

A les acaballes del segle XV, però sobretot des de principis del XVI, es fan cada vegada més infreqüents en la llengua dels textos impresos els arcaïsmes gràfics i morfològics. En canvi, s'observa més i més la lluita entre dues forces antagoniques, des del punt de vista de la unitat gràfica de la llengua: la del dialecte geogràfic i la de l'humanisme.²⁸

La lluita, doncs, entre la incorporació del dialectalisme i la regularització llatinitzant, caracteritzaria els usos lingüístics dels escrits moderns. Uns usos lingüístics que, mancats de la cohesió cultural que genera el poder polític, reflectiran aviat una idea de la llengua ja desprovista de la consciència unitària anterior, escindida de la pròpia tradició literària medieval i de les altres possibilitats territorials, bloquejada per una insalvable barrera llemosina. Ho resumeixo d'una forma una mica barroera, però és que aquest tema ha estat prou estudiat, i fins gosaria a dir que en el seu plantejament, ideològicament

²⁵ Una altra consideració, en què ara no vull entrar, és la possibilitat que algunes de les *Regles* s'adrecin al registre oral i transmetin, també, una certa preceptiva ortoèpica – és a dir, que propugnin una pronunciació correcta, per als usos cultes, enfront d'altres possibles o existents. Albert Rossich i August Rafanell van fer-hi referència en el seu treball sobre «Oralitat, escriptura, ortologia», dins J. Mas, J. Miralles i P. Rosselló, eds., *Actes de l'Onzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Palma (Mallorca), 8-12 de setembre de 1998 [=1997]*, Barcelona, Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Universitat de les Illes Balears, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998, pp. 263-298.

²⁶ Vegeu la intervenció d'Albert Rossich en la Taula rodona «Entorn de les *Regles d'esquivar vocables*», reproduïda a *Estudis Romànics XXVII*, 2005, pp. 241-242. Totes les aportacions d'aquella Taula rodona (*ibid.*, pp. 201-242) constitueixen, en realitat, un dossier de referència sobre el tema.

²⁷ A. Ferrando, «El paper dels primers editors», cit., pp. 126-127.

²⁸ A. Ferrando, «El paper dels primers editors», cit., p. 123.

fort, d'innegable atractiu intel·lectual, ens ha enlluernat fins al punt de no deixar-nos imaginar la possibilitat que existissin – potser en unes coordenades territorials i literàries més ‘perifèriques’ – altres actituds, com ara la de plantejar-se la renovació del model de llengua sense qüestionar la identitat ni la continuïtat respecte de la tradició escrita. Considerant simplement, com si d'una cultura europea ‘normal’ es tractés, la necessitat de depurar els escrits d'aquelles paraules o expressions que ja no es diuen, de poder escriure d'una forma més semblant a com es parla, de canviar certs hàbits ortogràfics en favor del reconeixement etimològic, etc.

3. Quan i on s'aixeca, la ‘barrera’ llemosina?

Els textos que de seguida voldré prendre en consideració ens permeten – potser és un miratge? – de fer-ne una interpretació en aquest sentit. Som davant la reedició d'un llibre d'ús habitual a totes les parròquies de la diòcesi, que es fa segurament per ampliar-ne algunes parts i per adaptar-lo a algunes modificacions efectuades en les pràctiques sacramentals. I és amb motiu d'aquesta revisió ‘de continguts’ que hi aflora, en els fragments en vulgar, la nova sensibilitat lingüística a què ens referíem, que comporta canviar alguns trets de la llengua perquè qui els revisa deu considerar que ja han quedat desfasats, que no s'adequen a la seva funció – que no hem de perdre de vista que és ‘pràctica’: la pràctica dels sacraments. Els canvis, en principi, en un llibre d'aquestes característiques, no s'hi fan per gust – tothom ha experimentat com incòmoda la modificació de les coses més rutinàries –, ni tampoc podem pensar que denotin un distanciament ideològic respecte les formulacions anteriors – encara no ha passat Trento –, sinó que pot imposar-los, més aviat, la voluntat de ‘facilitar’ l'accés a l'exercici del ritual.

Un dels canvis amb més càrrega simbòlica – per a nosaltres – entre els dos Ordinaris es produeix en l'interrogatori, en vulgar, que forma part del ritual del matrimoni. En transcripció les dues versions, acarades:

*Modo sacerdos interroget sponsum et sponsam
dicendo:*

En tal N., per lo sacrament que fet aveu, vós aveu promès vòstron cors a neguna per pendre-la per muller?

Respondeat:

No, monsenyor.

Sacerdos dicat:

Aveu votada castedat?

Dicat:

No.

Dicat sacerdos:

Aveu promès de entrar en orde de religió?

Dicat:

Non.

En tal N., per lo sacrament que fet aveu, vós aveu promès vostre cors a neguna per pendre-la per muller?

Respondeat:

No, mossényer.

Sacerdos dicat:

Aveu votada castedat?

Dicat:

No.

Dicat sacerdos:

Aveu promès de entrar en ordre de religió?

Dicat:

No.

Dicat sacerdos:

Plau-vos que na tala N. sia vostra muller?

Dicat:

Hoc, monsenyor.

Eodem modo interroget sponsam ad longum, mutatis mutandis. His finitis dicat sacerdos sponso:

En tal, donau vòstron cors per leal marit a na tala N., e preneu lo seu per leal muller?

Eodem modo interroget sponsam ad longum, etc.

Modo sacerdos faciat eos osculari.

Dicat sacerdos:

Plau-vos que na tala N. sia vostra muller?

Dicat:

Sí, mossényer.

Digau: Yo N. do mon cors per leal marit a vós na N. y preneh lo vostro per leal muller mia segons nostre Senyor Déu ha instituit y sancta mare iglésia ha ordenat.

I una mica més endavant, encara:

Postquam sacerdos missam celebraverit veniant hi qui coniungendi sunt. Et accedens pater puelle aut aliquis de propinquis apprehendens manum puelle tradat eam sacerdoti stanti ante altare. Similiter faciant parentes viri. Et sacerdos coniungat eos in unum. Et statuat puellam ad latus sinistrum viri. Deinde velet eos: virum per scapulas et dominam vel puellam per caput. Et ponat iugale super humeros eorum dicens:

In nomine patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen.

Qui trau lo senyor a benedició?

Respondeant parentes viri:

Déus e nós.

Dicat presbiter:

E la dona?

Respondeant:

Déus e nós.

Dicat presbiter:

Déus lurs trameta la sua gràcia e la sua benedició. Amén.

Qui trau lo sposat a benedició?

Respondeant parentes viri:

Déu e nós.

Dicat presbiter:

Y la sposada?

Respondeant:

Déu e nós.

Dicat presbiter:

Déu los trameta la sua gràcia e la sua benedició. Amén.

La presència de la partícula afirmativa *Hoc*, i després de la terminació -s del nominatiu resulten especialment detonants, als nostres ulls, i ens associen el text de la primera columna no pas a un 'llemosí' perceptiu o suggerit, sinó de dret al llemosí primigeni, el de veritat – aquell que recomanava Ramon Vidal de Besalú a «totz homs qui vol entendre en trobar». Però aquesta és, tanmateix, la llengua d'un imprès cinc-centista, i no precisament d'una obra rara, destinada a la lectura erudita d'uns pocs maniàtics, sinó d'un llibre 'usual', i usat contínuament en les cerimònies més quotidianes de la vida religiosa dels pobles. O sigui que, almenys fins a 1550 – quan el nou *Ordinarium* substitueix la versió anterior – totes les parelles que es casaven, arreu del bisbat de Girona, li deien – «*Hoc*» al capellà per acceptar-se, i els seus parents proclamaven, acabada la missa, que en demanaven la benedició – «*Déus e nós*». Que això era així crec que no pot dubtar-

se: ja se sap que amb aquestes coses no s'hi juga, perquè podrien posar en qüestió la validesa de l'acte.²⁹

Per a tota aquella gent que utilitzava el *Ritual*, capellans i fidels, cultes i incultes, el 'llemosí' – que, en aquest cas, ho era de veritat, com si diguéssim – no resultava pas una llengua estrangera, diferent ni incomprendible. No els n'allunyava pas cap 'barrera' més que la de la visió pràctica i pragmàtica que això – i moltes altres coses que surten al text – es devia dir abans, i ara ja, normalment, no. Però segurament tampoc no en feien gaire cabal, tenint en compte la naturalesa dels textos, que en ser fórmules ritualitzades contenen sempre, per definició, formes fixades, conservadores, arcaïtzants.³⁰ Per a ells, gironins i – suposo – no especialment preocupats pel desenvolupament de l'activitat literària, modernitzar totes aquelles cosetes no devia tenir altre sentit que el d'acostar més la llengua a la realitat oral – Juan de Valdés proposava, per aquell temps «escribir como se habla» –, fer prevaler, en definitiva, la 'naturalitat' en aquells espais en què la pràctica religiosa aconsellava l'ús del vulgar.

On s'aixecava, doncs, la 'barrera' llemosina? El problema de la nominació llemosina – i de la fractura lingüística que porta implícita – és essencialment, com ho ha vist Josep M. Nadal, un problema cultural, que té a veure amb la visió i amb la valoració de la tradició literària medieval, més que no pas amb la consideració dels models de la llengua ni de l'aspecte formal de l'escriptura. Ens cal dissociar, per tant, en els nostres estudis, aquestes dues qüestions: una cosa és la valoració de la tradició – i del distanciament respecte d'aquesta tradició –, i una altra la voluntat de modernitzar la llengua per acostar-la als usos vius. Només en el context literari una cosa se supedita a l'altra. En altres àmbits de la cultura, usuaris també de la llengua escrita, l'afany de modernització és normal, d'acord amb els temps, i desitjable, i l'hem de desvincular de les conseqüències disgregadores i desmobilitzadores de la barrera llemosina – almenys en els territoris on no hi ha lloc per qüestionar l'adscripció a l'anterior tradició escrita. Una altra cosa és que fos possible consolidar els nous models lingüístics. Josep M. Nadal n'ha parlat, a propòsit d'alguns escriptors, una mica posteriors, que sembla que expressen en algun moment la voluntat de establir una escriptura més acostada a l'oralitat:

Als Països Catalans també trobem autors que defensen explícitament la modernització de la llengua literària a partir d'un lligam més estret amb la llengua parlada. Així Jeroni Pujades [...] després de justificar-se per haver escrit en llengua catalana la *Corònica*, ens declara la seva voluntat de trobar una llengua literària lligada a l'ús [...] Unes idees semblants, encara que molt més explícites, expressà Marc Antoni Ortí una cinquantena d'anys més tard [...] A Castella [...] Nebrija reflecteix, em sembla, una situació similar a la de Pujades, Ortí o Furió [...] Allò que el diferencia dels autors catalans és la possibilitat de trobar un suport polític en la cort per al seu projecte. [...] Aquest projecte requeria una mecanisme – el

²⁹ Vegeu, tanmateix, sobre la pervivència de la partícula afirmativa *hoc* en el català parlat a l'edat mitjana i, molt més ençà, en el rossellonès i altres varietats septentrionals, el que esmenta Coromines al *DECat*.

³⁰ He abordat aquesta qüestió en el meu estudi de «La llengua catalana al ritual de 1502», cit., p. 29.

prestigi de la tradició literària com a Itàlia o el prestigi i el poder de la cort com a Castella – que el fessin viable. I als Països Catalans mancaven aquests mecanismes.³¹

Modernitzar la llengua, en síntesi, no implica necessàriament perdre consciència lingüística, ni històrica ni territorial – les primerenques *Regles d'esquivar vocables*, a què m'he referit abans, ens donen una bona mostra de la preocupació per seguir el «juý del reverent prevere mossèn Fenollar e mossèn Hierònym Pau e altres hòmens diserts *catalans e valentians*». I en canvi, per posar un contraexemple, la famosa *Epístola proemial* de l'impressor Almudèver a l'edició de 1561 dels satírics valencians, que propugna el sotmetiment a la llengua de la tradició literària llemosina – que vol dir, pel que fa al s. XV, estrictament valenciana:

vos exhorto, amoneste y tant quant puch encarregue que *torneu sobre vosaltres* y respongau per la vostra honra en no dexar perdre les obres de tan cèlebres autors»

crec que ha estat sovint ben mal entesa, perquè darrera la negació de cap 'barrera' llemosina no em sembla veure-hi pas cap voluntat d'afirmació de la unitat de la llengua, sinó més aviat tot el contrari – els catalans, com els castellans, són dels que «s'an volgut aplicar» impròpiament les obres d'Ausiàs Marc. Però la interpretació d'aquest text, i de les adscripcions literàries dels escriptors valencians cinc-centistes queden ara molt lluny dels meus propòsits. Em dispo tan sols, en aquests papers, a intentar una anàlisi dels canvis lingüístics efectuats en els fragments catalans de la segona edició del Ritual de Girona, en la qual, sense afirmar ni negar l'existència de cap solució de continuïtat en la tradició escrita del país – potser sense gaire cap reflexió sobre el que és propi i el que no ho és –, es va dur a la pràctica una actualització formal de la llengua perfectament acordada a allò que exigien, arreu, els nous temps.

4. Com és el català modern?

Per fer l'anàlisi comparativa que he anunciat prendré exclusivament els textos que apareixen repetits en els dos rituals – ja he explicat que al de 1550 n'hi ha força més, de textos catalans, però ara no els tindrè en compte. En alguns casos s'han introduït certes modificacions textuais, per raons pastorals, litúrgiques o estilístiques, que no tinc tampoc en compte perquè no són rellevants des del punt de vista lingüístic.

L'ús de la llengua catalana en els rituals de l'època se circumscriu bàsicament, com és sabut, a diversos textos de caràcter didàctic o exhortatiu que el celebrant adreça a l'assemblea o bé als qui han de rebre un determinat sagrament. Sobre la quantitat, l'extensió i la temàtica específica dels textos catalans en el Ritual de 1502 em remeto a la descripció que vaig fer-ne dins l'estudi que acompanya l'edició:

³¹ Josep M. Nadal, «Artificiositat i alienació lingüística», cit., pp. 134-143.

Les parts catalanes del *Ritual* són, en realitat, textos d'una extensió molt variable, i presenten també, entre elles, un caràcter una mica diferenciat. Els textos més extensos són els que corresponen a les 'pregàries de la trona', que inclouen l'anunci de les principals festes [§§ 255 - 266], i també els corresponents a la pràctica del viàtic [§§ 236 - 250], on s'exhorta el malalt a perdonar les ofenses rebudes, a professar la seva fe i a donar gràcies pel sagrament que li és administrat; tots aquests tenen certament un caràcter estrictament didàctic i d'admonició. Però hi ha també altres textos, molt més curts, sovint intercalats entremig de les fórmules llatines que, en formar part explícitament del ritus sacramental, prenen un caire diferent, més pròpiament 'ritual'. Em refereixo als diàlegs propis de la cerimònia del matrimoni —els del bateig, com ja ha observat Marquès, apareixen estranyament en llatí, però ja no en l'edició següent del *Ritual*—, a l'interrogatori del malalt en administrar-li l'extremunció, o a l'oració anomenada 'testimoni', que forma part en aquella època del ritual exequial gironí.»³²

Tal com ja he advertit al principi, no es tracta, ni en un cas ni en l'altre, de textos absolutament regulars des del punt de vista lingüístic, però hi podem observar tanmateix uns criteris ortogràfics i gramaticals prou constants, que en el cas del primer *Ritual* imprès tenen un caràcter significativament arcaïtzant, i en el cas de l'edició següent prenen un aire diferent, que els insereix clarament, com veurem de seguida, dins dels paràmetres i les idees lingüístiques del món modern. Així, és cert que el sentit dels canvis que podem atestar és gairebé sempre, de modernització, però això no vol dir que no coexisteixin també, en el text de 1550, les formes renovades amb algunes que no s'han canviat —potser per descuit. La conjunció *e*, per posar un exemple, es canvia la major part de vegades per *y*; tot i això, en el text de 1550 hi registrem encara algunes *e*, però hem de considerar que en el de 1502 ho eren totes, no n'hi havia cap de *y*! Un altre exemple: es canvien molts perfets forts per les formes febles analògiques corresponents, però en queden alguns, de perfets forts, al *Ritual* de 1550. El que cal valorar és, per tant, una qüestió de tendència.³³

Per procedir ordenadament en la descripció gramatical d'aquest 'català modern', aniré repassant els diferents tipus de canvis, en relació amb cada una de les parts de la gramàtica. No abocaré exhaustivament tot el buidatge que fet dels textos, per bé que miraré de donar una mostra significativa de cada un dels fenòmens observats. Encara que, per al lector avisat, la majoria dels canvis atestats ja es comenten per si sols, miraré de comentar-los mínimament per posar de relleu el sentit d'algunes tries, la consonància amb les disquisicions més típiques de la 'questione della lingua', la coincidència amb les recomanacions recollides, per exemple, en aquelles *Regles d'esquivar vocables o mots grossers o pagesívols* que ens han llegat un dels pocs testimonis de la reflexió renaixentista sobre la nostra llengua.

³² F. Feliu, «La llengua catalana al ritual de 1502», cit., pp. 27-28.

³³ En el text de 1550 hi registrem encara alguns passatges sencers més arcaïtzants, reproduïts literalment del text anterior, que s'expliquen pel fet que són oracions ja estipulades que molta gent sabia 'de cor' i que no era aconsellable, com és lògic, de modificar: «Ador-te senyor meu Jesuchrist, e beneheschte, car per mèrits de la tua sagrada passió has rehemut a mi y a tot lo món».

4.1) Canvis en la representació gràfica

En el terreny ortogràfic, com han posat de manifest diversos autors, la modernitat implica, sovint, un cert grau de 'complicació'. Bernard Cerquiglini n'ha parlat a bastament en referència a les diverses propostes de codificació ortogràfica del francès que es difonen a partir de la segona meitat del s. XV. A propòsit de l'obra de Geoffroy Tory (1529) explica, per exemple, que «la grammatisation du français ... concerne principalement la langue écrite, forme stable, à laquelle il convient d'offrir une ordonnance régulière, une architecture solennelle».³⁴

Els canvis més abundants s'efectuen a l'entorn de dos propòsits clars: la remissió als mots llatins correlatius, amb què es busca segurament ennoblir el vulgar i destacar-ne la filiació llatina, i l'adequació gràfica a l'etimologia de cada mot – també llatina, en la majoria dels casos –, per una raó també de coherència cultista i de sistematicitat lingüística.³⁵ Els llatinismes gràfics en el text de 1550 són, doncs, quantiosos:

- salvació > salvatió / oració > oratió / redempció > redemptió / resurrecció > resurrectió / resurrecció > resurrectió / purificació > purificatió / comparació > comparatió / ordinació > ordinatió / devoció > devotió / recepció > receptió / dispositió > disposició / afflictió > afflictió / manifestacions > manifestacions
- sentència > sentència / preciosa > pretiosa / penitència > penitència / paciència > paciència (però en un cas: consciència > consciència!)
- gràcia > gràtia / percuient > percutient / egypcià > egyptians
- santíssima > sanctíssima / santedat > sanctedat / sant / santa > sanct / sancta
- caritat > charitat / Jesucrist > Jesuchrist / crestians > chrestians / crestiandat > chrestiandat
- profetissa > prophetissa
- sant Joan > sanct Johan / mirra > mirrha
- oferissen > offerissen / lo gloriós sant Matheu > lo gloriós sanct Matheu, etc.

I són abundants també les correccions en la representació gràfica dels mots per raons etimològiques:

- bapisme > baptisme
- aveu > haveu (però: humanal > umanal / a honor e reverència > ha honor e reverència / algú o alguna > algú ho alguna / on > hon)
- sena > cena
- lo dimars > lo dimarts / les gens > les gents / dien > dihent (i també *dient*, en tots dos textos)
- los juheus ... alegants > los juheus ... allegants, etc.

³⁴ B. Cerquiglini, *Le Roman de l'ortographe*, París, Hatier, 1996, p. 53.

³⁵ Cerquiglini, *Le Roman*, cit., també s'hi ha referit i ha explicat com, des d'antic, «le latin agit comme modèle pour l'écriture du français; l'étymologisation est un phénomène profond, et à l'évidence médité». Una de les opcions més vàlides – no pas l'única – davant la perspectiva de modernitzar la llengua a l'època del Renaixement és, per tant, «régler la graphie d'après le latin, langue morte et stable, langue de prestige connue de tous les lettrés» (pp. 39 i 56).

Tot i que sorprenen algunes formes que testimonien un canvi en el sentit advers:

— temptació > tentació / solemnitat > solennitat / circumcisió > circuncisió / solemna > solenna.

Un altre tret característic de l'escriptura del català en la segona impressió del ritual gironí és la regularització de determinats aspectes gràfics, com ara la representació d'algunes vocals que parlant poden elidir-se:

— e·ls altres > y els altres
— de·quí avant > de aquí avant / de·questa dona > de aquesta dona / cura d'ànimes > cura de ànimes (però: que es menjaren > que·s menjaren)
— l'Ave Maria > la Ave Maria / e l'ànima > e la ànima

L'eliminació de reduplicacions espúries d'algunes lletres:

— los qualls > los quals / la quall > la qual / all jorn clar > al jorn clar / e per tall > e per tal / de lla qual > de la qual / dell bé que ells fan > del bé que ells fan / que·lls > que·ls
— enssà > ensà / temenssa > temensa

O la representació de les neutralitzacions vocàliques. En aquest punt, cal notar que els usos que registrem en l'imprès de 1550, malgrat que algunes vegades traeixin la tradició medieval o l'etimologia, són en molts casos els que s'acabaran imposant en els textos catalans (del Principat) de l'època moderna:

— vollau > vullau
— fereu > fareu / davant > devant / carement > cament / appellerà > appellarà (però: tot feel chrestia > tot fael chrestia / que era vengut > que ere vengut)
— festes > festas / tres dies > tres días / feu gràcies > feu gràtias / sofferides > sofferidas / ànimes > ànimas / aquelles > aquellas (però: octavas > octaves)³⁶

D'una forma similar a aquests finals en *-as* que acabem d'advertir, en l'imprès de 1550 hi registrem alguns altres dels hàbits ortogràfics nous que esdevindran generals i característics en els escrits catalans moderns, com ara la *-h—* per marcar els hiats, la doble *l*, sobretot en posició inicial, per marcar la palatalització, la proscripció de la grafia *ç*...:

— sia loat > sia lohat / laor > lahor / raó i raons > rahó i rahons
— una lum molt gran > una llum molt gran / aparelat > aparellat (però: aquell diumenge > aquel diumenge)
— perdonança > perdonansa / solenniçar > solennizar
— en lo die > en lo dia / quant serà lo die > quant serà lo dia

³⁶ Davant d'aquest fenomen tan general de la substitució, en el Ritual de 1550, dels plurals femenins en *-es* per plurals en *-as* (no és clar si per un prurit etimologista o per calc mimètic del castellà), potser val la pena notar que les formes verbals en *-an* ja predominaven al text de 1502. A la segona edició del Ritual hi són també, naturalment, majoritàries, encara que hi registrem alguns canvis en el sentit invers al que esperaríem en un context 'modernitzador': signifcan > signifiquen / havían > havien.

Uns hàbits ortogràfics que sovint, en llur modernitat, ens apareixen també inequívocament influïts per l'ortografia de la llengua castellana, que en aquell moment començava a gaudir dels beneficis d'una codificació més avançada i d'una projecció política molt més gran.

4.2) Canvis en la forma fonètica dels mots

Una altra tipologia de canvis la constitueixen les modificacions en la manera d'escriure determinades paraules que tenen plausiblement transcendència fonètica a l'hora de pronunciar-les. La relació entre l'articulació fonètica i la representació escrita dels mots, com ja se sap, és en certa mesura arbitrària – respon a les convencions establertes, que podrien ser altres –, però també és cert que hi ha un grau de correspondència necessari entre lletres i sons que condiciona la representació escrita de determinades pronúncies i que permet que aquestes reflecteixin – o no facin possible – unes o altres realitzacions fonètiques. En el context dels textos que ara analitzem, en què s'han produït 'correccions' en la manera d'escriure determinades paraules, hem d'entendre que aquests canvis, quan tenen transcendència en la projecció fonètica dels mots, deuen reflectir les formes considerades més correctes o adequades.

En aquest sentit, atestem tota una sèrie de canvis que parlen en favor de l'ús de formes més modernes – més *evolucionades*, en diria la gramàtica històrica – que les que s'utilitzaven en l'imprès primer. La interpretació d'aquests canvis ha d'anar segurament en la línia d'una proposta d'adequar més la llengua escrita a la realitat 'viva' de la llengua:

- e > y
- corsos > cosos
- etat > edat
- si en res hic a defallit > si en res hi a defallit
- sanch ne carn > sanch ni carn
- entrar en orde de religió > entrar en ordre de religió
- inimichs > enemichs / intreu > entreu / església > iglésia / los cardinals > los cardenals / archibisbes > archebisbes / Sant Spirit > Sanct Sperit / navegants > navegants
- offerrir > offerir
- pan ben[e]yt > pa beneyt / la oracion del Pater noster > la oració del Pater noster / condition > condició / rahon > rahó / Jordan > Jordà
- tenia la spada treta > tenia la spasa treta

És inevitable la referència, en aquest punt, a algunes propostes d'aquest mateix caràcter que trobem en les *Regles d'esquivar vocables*: «hom per home / martre per dir màrtir, e semblants». ³⁷ La veritat és, però, que en les *Regles* la preferència per les formes més vives només s'expressa en oposició a mots clarament antiquats – això és més clar encara en les tries de caràcter lèxic –, però hi ha poques concessions a la dialectalitat o a les

³⁷ Cito a partir de l'edició de Badia i Margarit: *Les Regles d'esquivar vocables*, cit., pp. 107-133.

pronúncies considerades més locals, per vives que siguin. D'aquestes, en trobem algunes en l'edició revisada del Ritual:

- jo > yo (forma usada també en les *Regles*)
- en la mitja nit > en la mija nit
- tórtoras > tortres
- lo ciri paschal > lo ciri paschual (forma condemnada expressament en la regla 209)

Però hi ha també prou contraexemples, més en la sintonia de les *Regles*, en què es prefeixen les formes més generals o prestigiades:

- cenra > cendra
- del qual hixqué > del qual hisqué
- fortalea > fortaleza
- viuda > vídua

Tanmateix, al costat de totes aquests correccions que hem interpretat en favor d'una llengua més acostada a la realitat viva, hem de constatar en el Ritual de 1550 una colla de mots on la modificació de l'escriptura denota una voluntat d'acostar-se a un model més culte, llatinitzant – no vol dir pas arcaïtzant, queda entès:

- elegerà > elegirà
- crestià > cristià
- enfant > infant
- cinquagesma > cinquagèsima
- affermaren > afirmaren
- apòstels > apòstols
- ab licenci > ab licència
- honrada > honorada

En aquests casos diríem que hi predomina aquell interès cultista a què m'he referit en parlar de les opcions ortogràfiques llatinitzants.

4.3) Canvis que modifiquen el sistema morfològic

Alguns dels canvis que hem detectat, entre la primera i la segona edició del ritual suposen, de fet, una modificació en el sistema gramatical, concretament en l'estructura morfològica o en la flexió certs mots. És el cas, per exemple, d'aquella pèrdua de la marca -s del cas recte que ja he esmentat més amunt pel seu valor simbòlic – per la connexió que evidencia amb un 'llemosí' autèntic. Però podem afegir en aquest mateix bloc l'eliminació d'altres restes de la flexió nominal arcaica – del plural, per exemple:

- Déus e nós > Déu e nós / Déus vos do > Déu vos do
- tots aquelles qui us han agreviat > tots aquells qui us han agreviat

Igualment trobem esmenades, d'una forma bastant sistemàtica, diverses formes dels paradigmes pronominals o adjectivals que apareixen en l'imprès de 1502 però que ja aleshores podríem considerar plenament arcaïques o, com a mínim, arcaïtzants:

- Déus lurs trameta > Déu los trameta
- a nós e a tots los crestians > a nosaltres e a tots los chrestians / per nós a ell demanades > per nosaltres a ell demanades / sia ab vós e ab mi > sia ab vosaltres e ab mi
- vòstron cors > vostre cors
- e assò > y axò
- si sabeu negun grau > si sabeu algun grau / sense neguna màcula > sense nenguna màcula
- aquadescú de nosaltres > cadahú de nosaltres

Una altra tendència clara entre els canvis que atenyen l'estructura morfològica de la llengua és, en darrer terme, la modernització de diversos aspectes de la conjugació verbal, com ara la terminació de la segona persona del plural:

- creets > creheu (però també hi ha creeu, a 1502)

les formes fortes del perfet, que son reemplaçades per formes febles analògiques —tal com trobem recomanat també a les *Regles*:

- tramès > trameté / asech-se > assegué's / trach-ne > de hon tragué / vol pendre mort > volgué pendre mort

el morfema de la primera persona en els temps de present:

- vos amonest > vos amoneste

els participis que mantenien l'estructura sil·làbica original:

- aveu resebut lo cors preciós > haveu rebut lo seu preciós cors (però també rebut, a 1502) / a resabut > a rebut / tots nos ha resemuts > tots nos ha remuts

o les formes de l'imperfet que reflectien encara l'estructura accentual antiga:

- qui lo contrari fahia > qui lo contraria fehia

4.4) Canvis en els usos sintàctics i en les construccions

Una bona colla dels canvis que hem observat fan referència, així mateix, a la manera de construir les estructures oracionals, i a l'ús de determinades fórmules o locucions. En aquest terreny, tan poc fressat encara, de la sintaxi dels textos antics podem descobrir-hi, si més no, algunes tendències que resulten prou sistemàtiques i, per això mateix, ben significatives. És el cas, per exemple, de l'ús que es fa dels pronoms personals

àtons, que sovint divergeix – en llur preferència respecte als pronoms tòpics, o en la col·locació – dels usos atestats el text precedent :

- a vós foren dits > vos foren dits / recordau vós algunes coses...? > recordau-vos de alguna cosa...?
- qui·l nos ajuden a pregar (a Jesucrist) > qui nos ajuden a pregar / yo·ls vos diré > yo us diré assí aquells

L'ús de la construcció sense article del possessiu plural, a la manera dels possessius àtons, sembla expandir-se també:

- deu esser la vostra fe > deu esser vostra fe (però: per sa acostumada > par la sua acostumada)

i, en qualsevol cas, és bastant sistemàtica en aquest terreny la substitució del possessiu *llur* – de posseïdor plural – per *seu/seva*:

- tornar en lurs cases > tornar en ses cases / segons lur bon desig > segons son bon desig / a ells e a lurs béns > a ells e a sos béns / entre lurs amichs > entre sos amichs / passar lur vida > passar sa vida

Observem canvis significatius en la construcció i en la flexió dels pronoms relatius:

- qui ... vos ve a visitar > lo qual ... vos ve a visitar
- qui·ns sien stades > que us sien stades / almoynes qui sien acceptables > almoynes que sien acceptables / cascun psalm qui·s diu > cascun psalm que·s diu / tothom qui de edat > tothom que de edat
- cases ... les quales > cases ... les quals

I pel que fa a la construcció de les formes verbals, detectem també algunes alteracions significatives – en la 'pronominalitat', la transitivitat, la flexió de les formes no personals o la naturalitat de les construccions passives:

- tots fugiren e s'escamparen > tots fugiren e escamparen
- se'n devallà en los inferns > devallà en los inferns
- Creets vós axí? > Creheu-ho vós axí?
- nosaltres ... servants los seus manements > nosaltres ... servant los seus manements
- per la aygua és stat figurat lo ... baptisme > per la aygua està figurat lo ... baptisme

Les alteracions es produeixen també en alguns dels règims preposicionals que demanen les formes verbals:

- mogut per la sua gran pietat > mogut de la sua gran clemència y pietat
- Tots jorns són bons dies ... an aquells > Tots jorns són bons dies ... per aquells
- en la dreita part > a la dreita part

Pel que fa a la construcció dels sintagmes nominals – i construccions anàlogues –, resulta rellevant la incorporació sistemàtica de determinants on no n'hi apareixien en la versió anterior:

- glòria eternal de paradís > glòria eterna del paradís / devem perdonar totes injúries > devem perdonar totes les injúries / a tots fels chrestians > a tots los fels chrestians / són perdonats peccats venials > són perdonats los peccats venials
- segons que fet aureu > segons lo que fet haureu

I val la pena destacar, en darrer lloc, la substitució que es produeix de determinades locucions o construccions estereotipades, que potser són vistes ja com a massa antigues o bé com a excessivament vulgars:

- alt en lo arbre > en l'arbre
- enaprés volgué nàxer > après volgué nàxer
- regnarà tostemp > regnarà para tostemp
- segons haveu bé acostumat > segons haveu ben acostumat
- vengueren tantes de lagostes > vengueren tantes lagostes

4.5) Canvis de caràcter lèxic

En últim lloc, hem de consignar una bona colla de canvis de tipus lèxic, que potser són els més evidents i els únics que amb una certa habitud – en fer referència a les «declaracions, interpretacions i exposicions de paraules, diccions, vocables, mots obscurs que, amb una o altra fórmula acompanyen les edicions de les Cròniques de Jaume I (1557) i de Muntaner (1558), o de les obres d'Ausiàs Marc (1543)»³⁸ – han estat al·ludits per documentar la incidència de les noves percepcions lingüístiques del Renaixement en la recepció dels textos catalans medievals – per atestar, doncs, l'impacte de la 'questione della lingua' en els territoris catalans.

Molts d'aquests canvis ja s'ajusten, de fet, a la idea més convencional del que representa substituir determinats mots molt marcadament 'medievals' per altres solucions, més o menys equivalents, però més acostades a la nostra sensibilitat lingüística:

- Hoc > Sí
- Sényer o madona > Devot chrestia o chrestiana (sistemàtic)
- deveu haver en vostra memòria > deveu tenir en vostra memòria
- Nostra Dona > sancta Maria / la gloriosa verge madona santa Maria > la sacratíssima verge Maria (diverses vegades)
- ella stant verge > ella restant verge
- lo tercer jorn > lo tercer dia / tal jornada > tal dia

³⁸ Modest Prats, «Pròleg» a A. Rossich, *Una poètica del barroc*, cit., p. x. Vegeu també, sobre aquesta qüestió, el treball clàssic de G. Colón i A. Soberanas, *Panorama de la lexicografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia catalana, 1986, i diversos treballs particulars del professor Colón sobre la deriva del lèxic català al final de l'edat mitjana i a l'època del Renaixement.

- mils si mils podeu > millor si millorar podeu
- cascun orde > cascuna orde
- dels infels e desaltres cossaris > dels infels e de altres cossaris
- Terçament > Tercerament
- intreu sots lo meu cobert > entreu dins mon cubert
- se'n montà alt en los cels > se'n pujà alt en lo cel
- parentell > parentella
- nos havem a salvar > nos tenim de salvar

però, en canvi, en trobem d'altres que ens sorprenen una mica més i que, segons com, semblaria que contradiuen la tendència esperada:

- lo jorn de judici > lo dia del juhí final
- vengué gran mortaldat > vengué gran mortalitat
- la sancta deitat > la sancta divinitat
- lo beneyt senyor > lo benigne senyor
- Cinquenament > Quintament
- No, monsenyor / Hoc, monsenyor > No, mossényer / Sí, mossényer

En el cas de *juhí*, en lloc de *judici*, crec que hem d'entendre que la forma substituïda, encara que sigui avui d'ús general, és un cultisme que no devia haver-se generalitzat encara a l'època, i la forma patrimonial *juí*, en canvi, devia ser ben viva encara, fins i tot a Girona.³⁹ En les substitucions que segueixen, tanmateix, hem de veure-hi la voluntat d'incorporar formes més cultes en detriment d'altres que podien ser ben vives – ho han estat fins avui – però que potser eren considerades massa col·loquials o vulgars. Tal com he assenyalat en parlar de les grafies, el llatinisme, a l'època, és una marca de modernitat lingüística, i aquest fet és el que explica uns canvis lèxics que, des de la nostra sensibilitat, ens semblen més aviat 'involucionistes'. El cas més desconcertant, però, és el de la substitució de *monsenyor* per *mossényer* – referit sempre al capellà que oficia la cerimònia sacramental. La forma *mossényer* és clarament arcaica i, de fet, la seva correlativa *sényer* – o *sényer* – ja hem vist que ha estat substituïda sistemàticament en tot el llibre corregit. Jo crec que el sentit de la substitució és arraconar la forma *monsenyor*, que segurament és vista com a massa antiga, i reemplaçar-la per la forma de tractament que devia estar en ús – i ho ha estat fins avui –, és a dir: *mossèn*. El que passa és que potser el corrector del volum en sabia massa, d'etimologia, i era conscient que *mossèn* no és altra cosa que una contracció o forma abreujada de *mossényer*, i va creure més correcte d'escriure-la així, 'sencera'.

La voluntat de precisió i d'una certa especialització cultista en el lèxic emprat, emparentada sens dubte amb el 'llatinisme' de què parlava fa un moment, expliquen també alguns canvis com els següents:

³⁹ Aquesta forma ha perviscut avui només al País Valencià i a les Illes – amb un desplaçament acenual. La generalització de l'equivalent culte al Principat, tanmateix, degué produir-se ben aviat: el diccionari de Lacavalleria (1696) recull exclusivament la forma *judici* – sota l'entrada del verb correlatiu *judicar* hi ha d'admetre també, en canvi, la forma patrimonial de l'infinitiu, *jutjar*, mai desapareguda.

- és convertida (l'hòstia) > és transsubstantiat (el pa)
- los altres senyors terrenals > los altres senyors temporals

Uns altres canvis els hem d'entendre, encara, en el sentit que permeten evitar algun mot que potser és considerat dubtós, poc conegut o poc adequat:

- lo prevere se aparella per dir la missa, he aparelada aquella hòstia > lo prevere ve en lo altar per celebrar missa, y posa una hòstia (es prescindeix del verb *aparellar*)
- pa material de forment > pa material (es prescindeix del terme forment)
- Veus ací lo salvador de tot lo món > Assí és lo salvador de tot lo món (s'ha evitat l'expressió feta que conté un imperatiu arcaic de *veure*)

i en alguna ocasió fins s'arriba a malinterpretar un passatge a causa del desconeixement lèxic:

- la torcava > la torçava (no s'ha comprès el verb *torcar* = eixugar)

Hem de tenir en compte, finalment, l'aparició d'alguns altres canvis lèxics que no ofereixen cap interès especial,

- portar a perfecció > aportar a perfecció
- apertanyen > pertanyen (però també apertanyen, després)

i que podríem agrupar amb diverses paràfrasis i petites variacions textuais que, com ja he esmentat al principi, responen segurament a criteris retòrics o estilístics sense rellevància gramatical.⁴⁰

Universitat de Girona

⁴⁰ Per a la realització d'aquest estudi he comptat amb el finançament del projecte de recerca «Historia de la lengua catalana (siglos XIX-XX)» Ref.: HUM2005-05116/Filo.